

AZƏRBAYCAN XALÇALARI BU GÜN- ƏNƏNƏNİN TƏNƏZZÜLÜ

Kolin Uayld, Hali. №132, yanvar-fevral, 2004

2003-cü il 19-21 may tarixlərində Bakıda keçirilən Azərbaycan Xalçalarına həsr olunmuş III Beynəlxalq Konfrans Kolin Uaylda Şərqi Zaqafqaziyanın bir sıra tarixi xalçaçılıq mərkəzlərinə baş çəkmək və keçmiş sovet respublikası olan Azərbaycanın müasir xalçaçılıq sənayesinin ağır vəziyyətini qiymətləndirmək imkanı yaratmışdır.

1
...Qafqaz dağlarına yaz gəlmişdi. Azərbaycanın bu qədim, xalça toxunan kəndinə may ayı olmasına baxmayaraq, hələ də qar yağırdı. Camaat qarşısındakı ilin onların xalçaları üçün daha perspektivli olacağına ümid edərək qarın əriməsini səbrlə gözləyirdi. Onlardan biri də Şirvan bölgəsinin Mərzə qəsəbəsindən 8 km şimalda yerləşən Çalov dağ kəndinin sakinini, 8 yaşından xalça-palaz toxuyan Güllübəyim idi. Keçən il bu sərt və gözəl torpaqda yaşayan bir çoxları kimi onun da dəzgahı yetmiş il ərzində ilk dəfə idi ki, boş qalmışdı.

Qadınların bir çoxu 2001-ci il sentyabrın 11-dən bəri dəzgahlarının məhsulunu sata bilməmişdilər. Bazarın olmaması sonuncu saman çöpü idi; gözlərinin işığının azalması və əl oynaqlarındakı problemlər Güllünün toxumaq işini dayandırmağa məcbur etmişdi. Onun qızı, palçıqlı və qarlı yolla sürüşə-sürüşə Mərzəyə döən Lalə anasının əl işləri

ilə yanaşı, özünün toxuduğu kilimi də qürurla nümayiş etdirdi. O, sənəti yaxşı öyrənmişdi, amma kimin daha yaxşı sənətkar olduğu aşkar idi. Mən ondan anasından daha yaxşı toxumağa niyə cəhd etmədiyini soruşdum. Ölkənin bir çox qadınları, ehtimal ki, onun bu sərt cavabına qoşulardılar: "Artıq heç kim keyfiyyətlə maraqlanmır; onlar bunu istəmirlər, onlar bunu anlamırlar. Əgər onlar bunu istəsələr belə, buna görə pul vermək istəməyəcəklər. Nə üçün buna görə narahat olmalıyam?"

Mərzə Qərbdə "Mərzəli" - zərif "Namazlıq"ların toxunduğu yer kimi tanınır. İndi toxunan xalçaların keyfiyyəti aşağıdır.

Ətrafı heyvani və nəbati naxışlarla bəzədilmiş medalyonlu, Şirvan tipli yerliyi olan cansız "Gülüstan" xalçaları ...

Belə xalçalar adətən 1.3 x 2m ölçüdə, deformasiyaya uğramış yundan toxunur, qısa, qayçılanmış xova malik olur. Orta sıxlığı təqribən 5,000 düyün/dm² (325/in²) olur. Yaxşı yundan, amma yararsız kimyəvi rənglərdən istifadə edilir.

Belə xalçaların toxunma səbəbini heç kim izah edə bilmədi. Bunu əksəriyyət xalça həvəskarlarının istəyi ilə izah etdilər. Bir çoxları bunun bir neçə il əvvəlin tələbi olduğunu

qəbul edir. Lakin onlardan bəziləri də, xüsusilə qonşuları - hələ də eyni cür toxuyanlar bunu dəyişmək istəyirlər.

"Əbəs yerə kəndlərdə vaxtınızı sərf etməyin, ən yaxşı məhsul elə burada, Bakıdadır"; - deyə bir neçə gün bundan qabaq Vidadi Muradov mənə məsləhət görmüşdü. Uzun illərin xalça istehsalçısı və dileri kimi o, adamlar və Azərbaycanın xalça toxunan əraziləri haqqında məlumatları tamamladı: "Mən bütün Zaqafqazıyanı gəzmişəm. Xalçaçıları və hansı çeşninin harada toxunduğunu yaxşı bilərəm".

Bakıdakı Dövlət Xalça Muzeyində Asya Şirəliyeva onun pessimizmini dəstəkləmədi: "Şirvanda hələ də yaxşı, nadir xalçalar tapmaq mümkündür. Amma gərək hara gedəcəyini biləsən" - deyə qeyri-müəyyən şəkildə öz fikrini söylədi. Asya Şirəliyeva Dünya Bankının toxuculuq əməliyyatlarının aparılması ilə bağlı bir sıra layihələrinə cəlb olunub və paytaxtdan kənarda xalçaçılıqla maraqlanan az sayda rəsmi şəxslərdən biridir.

Xoşbəxtlikdən, axtarışlarda kömək etmək üçün Turizm Nazirliyindən mənə Fərid Axundov adlı gözəl bir tərcüməçi təhkim etmişdilər...

İcra başçıları kömək etmək istəsələr də, xalçalar barədə heç nə bilmirdilər. Beləliklə, bu unikal ustaların yerini biz özümüz tapmalı olduq. Bir həftəlik yorucu səyahətdən və müsahibələrdən sonra həmişəki

kimi yenə də heç nə əldə edə bilməmişdik. Ruh düşkünlüyü hökm sürürdü.

Daha sonra biz Böyük İpək Yolu boyunca şimala doğru yüksələn Qafqazın qarlı, vahiməli zirvələri ilə Şirvan çölündən qərbə doğru irəlilədik. Növbəti dayanacağımız Şirvanşahların qədim paytaxtı Şamaxı oldu. Xalça toxuculuğunda olduğu kimi onun da keçmiş şöhrətindən çox az şey qalıb. Zəlzələlər və işğallar qədimdən qalan hər şeyi məhv edib.

İcra hakimiyyətinə gəlişimin məqsədini bildirdim. Mənə növbəti gedəcəyimiz yerin - Lahıcın yollarının bağlı, oraya səfər etməyin isə mümkünsüz olduğunu bildirdilər. O yerlərə yayda getməyimi təklif etdilər. Tələşə düşdüm. Böyük Qafqazın xalçaçılıq kəndinə gedə bilməyim üçün bu, mənim yeganə şansım idi. İcra başçısının şəhər adamı olmasını, onun dediklərinin sayıya olduğunu bildirərək mənə beləliklə edən rəsmiləri və sürücümlə dilə tutmağa başladım. Xoşbəxtlikdən, dediklərim düz çıxdı.

Sərt, lakin əzəmətli mənzərə bizə yol yoldaşı idi. Qayalar şiş, çayların vadisi isə çox dərin idi. Kələ-kötrür cığır qayaların ətrafına dolanırdı. Bu, mikroavtobusumuzun sürücüsünün xoşuna gəlmədi. İlin belə bir vaxtında yalnız dördtəkərli araba, yaxud yük atı ilə belə səyahətə çıxmağa cəsarət etmək olardı. Bizdə isə heç biri yox idi. Yola davam edəcəyimi təqdirdə o, mənim dəli olduğumu, ölüm və fəlakətlə üzləşəcəyimi söylədi. Yol boyu dilə tutaraq onu öz

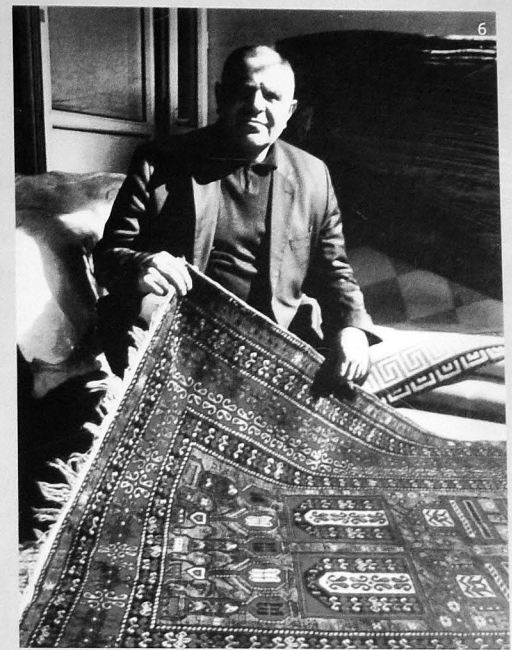

tərəfimə çəkmişdim. Amma bunlar da daha kərkəş gəlmədikdə, mən onun "Azərbaycansayağı igidliyinə" şübhə etdiyimi bildirdim. Dörd saatdan sonra, şəhər qarışanda biz sonuncu çay yatağından keçərək ağır-ağır Lahıc kəndinə daxil olduq.

Lahıc dağların dərinliyində gizlənmiş bir üzük qaşdır; buraya yalnız ilin yeddi ayı açıq olan pəncərəli bir çıxır vasitəsilə çatmaq mümkündür. Daş döşənməmiş köhnə küçələri və qədim fars dialektində danışan əhalisi olan bu məkan uçqarlığı və müstəsna dözümlü sayəsində öz unikallığını mühafizə etmişdir.

Lahıc xalçaçılıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdır. Və mən burada gözəl toxucular olduğunu bildirdim. Lahıcda həftənin altı günü səkkiz saat işləyən qadınların birləşdirən ən böyük dövlət xalça sexlərindən biri yerləşirdi. Qadınların çoxu uşaqlarını da özləri ilə gətirirlər. Onlar da sakitcə analarının yanında əyləşirlər.

Nəhayət ki, biz burada nəfis toxunuş görə bildik. Lakin qadınlar bacarıqlı olsalar da, gözəl nə isə toxumaq istəkləri az idi. Xalçaların hamısı "Azərxalça"nın sifarişləri ilə istehsal olunurdu. Təəssüf ki, rəhbərlik məhsula o qədər də əhəmiyyət vermir, qadın toxucularla az maraqlanırdı. Onu daha çox zəif məhsuldarlıq, bazarın kasadlığı düşündürürdü. Bir zamanlar onlar ayda

500 m²-dən çox xalça toxuyardılar. İndi isə məhsuldarlıq 40 m²-dən də az idi.

Çeşnilərin çoxu Qubadan, əsasən Çiçi və Pirəbədidən idi. Yerli Şirvan çeşniləri isə yox idi. Olduğum hər yerdə vəziyyət, demək olar ki, eyni idi... Sovet dövründə istehsalat nəzarət bütünlükdə Moskvadakı "Novo-Eksport"un əlində idi. Orada isə keyfiyyətə yox, kəmiyyətə diqqət edirdilər. Elə buna görə də onlar Quba çeşnilərini Şirvan çeşnilərinə dəyişmişdilər. İmkan düşdükcə insanların öz torpaqları ilə çoxillik əlaqələrini kəsərək, tarixin məntiqi nizamını pozmuşdular. Usta Hikmət səmimiyyətlə məndən xahiş edir, yalvarırdı ki, bir müddət artıq qalıb xalçaların keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edim. Onun sözlərinə görə, bəlkə bu, satış işini də yaxşılaşdırırdı. Mən Bakıda nazirlərlə söhbət edəcəyimi və hər il kənddə xalça bazarı təşkil etməklə xalçaların satışına çalışacağımı söylədim. Yolumuza qərbə - qədim sarayın bərpa olunduğu Şəkiyə doğru davam edirik.

Məqsədimiz Zaqatalaya getmək, orada təxminən 10 il əvvəl Toni Hazledinenin haqqında yazdığı məscid xalçalarını görmək idi (HALI 78, p. 88-95). İki həftə davam edən yağış yolu yuyub aparmışdı. Arzum ürəyimdə qaldı. Sonralar, İstanbullu tanışlarımla rastlaşdım. Bir neçə il əvvəl onlar da eyni arzu ilə Zaqatalada olmuşdular. Onlar da çox gecikmişdilər; məscid boşaldılmış, qədim xalçalar isə yoxa çıxmışdı. Rusların digər yerlərdə də həyata keçirdiyi "məscidləri təmizləmək siyasətini" kiməsə burada

da sona çatdırmışdı. Biz geriə - Bakıya qayıtdıq. Artıq yeni istehsalçılara baş çəkmək, Vidadi Muradovun "iddia"sına "haqq qazandırmaq" vaxtı idi...

Muradov Azərbaycanın ən böyük, müstəqil fəaliyyət göstərən istehsalçısıdır. Qarabağın xalçaçılar ailəsindən olan Muradov 1994-cü ildə "Azər-İlmə"ni yaradıb. Lakin onun bu sahə ilə təxminən 35 illik bağlılığı var. Onun Bakıdakı qərargahı ölçüsünə görə çox böyükdür; o burada boyayır, toxuyur və yuyur. Burada yüzdən artıq adam işləyir. Əksəriyyəti Qarabağ köçkünləridir. Böyük ölçülü "Bəxşeyiş" və "Serapi" xalçalarını toxumaq üçün 5 m enində xüsusi qurulmuş hanalar olan xalça səxləri işıqlı və havalıdır.

Hindistandan gətirilən indiqo istisna olmaqla, Muradovun istifadə etdiyi boyaqlar təbii və Azərbaycan mənşəlidir. Onlar il ərzində təxminən 500 xalça toxuyurlar. Bu da 2,000 m²-ə yaxındır. Muradovun dediklərindən: "Mən çox istehsal etmək istəmirəm. Mənim istehsal etdiklərim yüksək keyfiyyətli xalçalardır". Onun xalçalarının əla keyfiyyətli olmasına söz yoxdur. Onun mavi və qırmızısı isə qeyri-adi rənglərdir. Amma kimyəvi yuyulmada korlanması bu xalçaları Amerika və Almaniya bazarları üçün ölgün, solğun rənglərə çevirir. Mən Muradovdan "Əgər rəngləri soldurursansa, nə üçün əziyyətə təbii rənglərlə, boyayırsan?" soruşduqda o, çiyinlərini çəkərək: "Bu bazarın tələbatıdır!" dedi.

Bazarlar da Muradovu tanıyır. Onun Bakıda Hyatt Regency otelinin yanında yerləşən bahalı mağazası qərblilərin lap yaxınlığındadır. Ayı-ayrılıqda qiyməti 3000\$ olan bu xalçaların topdantsız qiyməti təxminən 400/m²-\$-dir. Muradov: "Mənim xalçalarımlı uğurlu investisiya kimidir..." - deyərək bildirdi.

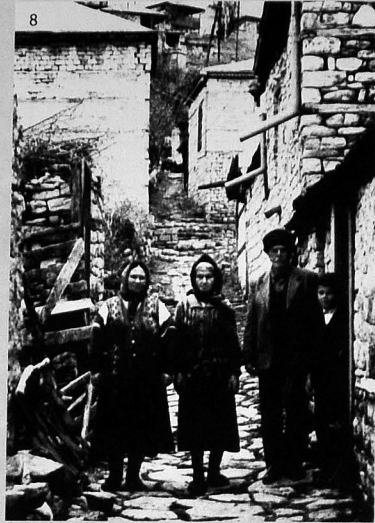
Bir də mən ondan İran tərtibatlarını niyə Azərbaycanda təkrar istehsal etdiyini soruşdum. Onun fikrincə, bunlar İran xalçası deyil. "Hazırda biz yalnız sərhədlər ayırır. Əslində isə Təbriz, Ərdəbil, Bəxşeyiş, Mahal, Sorab - hamısı Azərbaycan şəhərləridir". İndi, xüsusilə də sərhədin o tayında üç qat artıq ərazinin yaşadığını biləndə İranın vahid Azərbaycandan qorxmasının səbəbini anlamaq daha asan olur.

Muradov Azərbaycan xalçasının inkişafı naminə yorulmadan çalışır. Lakin bir şey təəccüblüdür: görəsən, onun davamçılarının sayı niyə çox azdır?!

Kiçik şirkətlər mövcud olsa da, Türkiyə və İranla müqayisədə çox zəif temple inkişaf edirlər.

Şəhərin qədim hissəsində, İçərişəhərdə Emin Həşimov kimi çox gözəl, bahalı xalçalar toxuyan, bir neçə toxucu dəzgahı olan butik istehsalçıları var idi. O mənə: "Hər bir xalça unikal sənət əsəridir," - dedi.

Sözsüz ki, ən maraqlı xalça birliyi Eldar Hüseynovun idarə etdiyi Lətif Kərimov şirkətidir. Onun əsasını qoymuş Lətif Kərimov məşhur xalça tərtibatçısı və tədqiqatçısı olmuşdur. O, 1960-cı ildə coğrafi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla azəri xalçalarını sistemləşdirmiş və Dövlət Xalça Muzeyində kolleksiya yaratmışdır. O, əvvəlcə portret xalçaları ilə məşhurlaşmışdır. Şirkətin indi təbii boyaqlardan istifadə etməklə həndəsi naxışlı xalçalar da hazırlamış yaxşı halıdır. Abşeron yarımadasında, Bülbülədə o bölgə üçün xarakterik olan yundan və toxuculardan istifadə etməklə bir sıra müxtəlif regional xalçalar toxunur. "Əgər siz Qazax qadınlarının əl əməyindən, Qazax yunundan və təbii boyaqlardan istifadə etməsəniz, heç vaxt Qazax xalçası

toxuya bilməzsiz," - deyərək Hüseynov izah edir.

Onun boyaq ustası Sahib Xəlilov mənə Qazaxın kəndlərində 4 qaçqın qadının toxuduğu xaqvari tərtibatlı 10m²-lik bir Qazax xalçasını göstərdi. Üstünlük təşkil edən qırmızımtıl-qəhvəyi və dəniz yaşılı gözoxşayandır, ilmələrin sıxlığına da diqqətlə nəzarət edilmişdir. O, zərəfatyana dedi: "Türklər bu rəngləri necə əldə etdiyimizi göstərməyimiz üçün minlərlə dollar təklif edirlər. Bu, mənim həyat yoldaşımı, üstünlük uşaqlarımı da oğurlamaq kimi bir şeydir. Buna yol vermək olmaz".

Kərimov, həmçinin 1928-ci ildə ruslarla birlikdə dövlət sənətkarlıq birliyini - "Azərxalça"nı yaratmışdır. Bu, hələ də xalça istehsal edən və iş yerləri ilə təmin edən ən böyük müəssisədir. Hazırkı sədr Kamil Əliyev Kərimovun müasiri olub və o da 1950-ci ildə portret xalçalarla şöhrət qazanıb. Hazırda 80 yaşlı sənətkar birliyin işini yavaş-yavaş qardaşı oğlu Cavanşir Əliyevin öhdəsinə buraxaraq, nadir hallarda görünür. O, emalatxanaların sayını daqiqə xatırlamır: təxminən 12-15 arası. Yaxşı xatırladığı yeganə hadisə keçən il bir-birinin ardınca 4 xalça fabrikinin bağlanmasıdır.

"Bazar qorxunc bir yerdir, - deyərək, özünün Bakıdakı anbarında izah edir, - heç kim xalçalarımızı almaq istəmir". Süni boyaqlar və otuz illik naxışlarla bu heç də təəccüblü

deyil... Mən Bakının yaxınlığında yerləşən Nardaran şəhərdə oldum. Burada dəzgahların (hanaların) yarısı boş idi. Son 25 ildə nəzarətçi-usta işləmiş Sürəyyə Rzayeva deyir ki, dəzgahlar sınıqdır. Amma heç bir korlanmış hissə tapa bilmədik. Qalanları da nisbətən kiçik "Bəxşeyiş" xalçaları toxumaqla Muradov üçün işləyir. "Ağır zamandır. İşə ehtiyacımız var, - deyərək Əliyev məsələyə aydınlıq gətirir, - Vidadi çox şey tələb edir, çünki vəziyyətimizi bilir."

Cavanşir Əliyev bizə qədim şəhərdəki nümayiş otağının arxasında yerləşən portret sexini göstərdi. Burada arəb şeyxinin çox nəfis portreti üzərində işləyirdilər. Cavanşir: "Bu, hələ də çox gəlir gətirir," - deyir. Bakıda xalçalara həsr olunmuş simpoziumda onun 80 yaşlı əmisi bəyan etmişdi ki, Azərbaycanda xalça sənayesi ölüb. O, dinləyicilərinə deyirdi: "Bizə təbii boyaqlar lazım deyil, onsuz da bir çox hallarda onları istədiyimiz miqdarda əldə edə bilərik. Kimyəvi boyalar isə kifayət qədərdir". Əcnəbi məruzəçilərin çıxışından sonra onun sözləri mənasız oldu. Dövlət Xalça Muzeyinin direktoru Dr. Rəyza Tağıyeva "Azərxalça" barədə kəskin danışırdı. "Əvvəllər toxunma texnikası və məzmun baxımından xalça toxumanı irəli aparırdı. Lakin tezliklə bu dekadent çevrilərək ölkənin xalça sənətinin inkişafı üçün az iş görməyə başladı". Kərimovun tələbəsi olan Tağıyeva 40 ildən də çox bir dövrdə Azərbaycanın məncəşə hər hansı xalça eksportuna yasaq qoyulmasında vasitə olmuşdu. "Biz milli irsimizi qoruyulmuşuq", - deyərək, izahat verir. Təəssüf ki o, yüz illərlə gecikib: ən yaxşı xalçalarımız artıq çoxdan dağınaraq aparılıb.

Bu yasaq bir çox kolleksiyaçıları Azərbaycandan uzaqlaşdırdı. 40 illik xalçanı müəyyənləşdirmək çətinidir və bunun işləmə sistemini həddindən artıq bürokratikdir. Həftənin bir günü istər köhnə, istərsə də təzə xalçalar muzeydə baxış keçirilməsi üçün təqdim olumalıdır. Bu dərhal kaos yaradır. 5 nəfərdən ibarət ekspert qrupu xalçanın yaşını təyin edir və yaşı kifayət qədər gəncdirsə, onun eksportuna icazə verilir. Mən bir neçə həftə bundan qabaq kiçik medalyonlu (göllü) bir Dağıstan xalçası alaraq sərhəddən keçirmişdim. Ekspert qrupu xalçanın 45 yaşı və "onların milli irsinin bir hissəsi" olduğunu söylədi. Beləliklə, onu eksport etmək mümkün olmadı. Xalça hələ də buradadır.

Əgər Azərbaycan turistləri çəlb etmək və dollar idxalını artırmaq istəyirsə, azad xalça satışını təşkil etməli və bu yersiz, artıq köhnəlmiş ixrac qanunlarından uzaqlaşmalıdır. Bu halda xalça bazarına nəzarəti yenidən geri qaytarmaq mümkün ola bilər.

Xalçalar ölkəni irəli aparan neft qədər qiymətli sərvətdir... Gələcəkdə hər hansı inkişaf və tərəqqi olması üçün bu sahəni çox diqqətlə idarə etmək lazımdır. Dövlət bir neçə dəbdən düşmüş xalçanı deyil, yoxa çıxmaqda olan təkrarsız istedadları qoruyulmalıdır.

1. Ömrünün 70 ilini xalça toxumağa sərf etmiş şirvanlı Güllübəyim.
2. Boyaqçı-usta Sahib Xəlilov təbii rənglərlə boyanmış xalça ilə.
3. Bakıda "Azər-İlmə"də təbii boyanmış "Sərab" xalçasının yuyulması.
4. Bakının qədim hissəsində - İçərişəhərdə xalça bazarı.
5. "Azərxalça" Dövlət İstehsalat Birliyinin Lahic emalatxanasında toxunan "Gülüstan" xalçası.
6. Azərbaycanda ən böyük xalça istehsal edən özəl müəssisə "Azər-İlmə"nin səhibi Vidadi Muradov qədim şirvan xalçası ilə.
7. Bakıda - "Azər-İlmə"də şimal-qərbi İran tərtibatlı, təbii boyanmış xalçanın arxa hissəsinin ütülənməsi.
8. Keyfiyyətli xalçaları ilə tanınan Lahic kəndinin sakinləri.
9. "Azərxalça"də Kamil Əliyevin eskizi əsasında portret xalçanın toxunması prosesi.